IRFAN
AKADEMIYASI
ILM · TA'LIM · TARAQQIYOT

RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI

ZAMONAVIY FILOLOGIYA VA TIL TA'LIMI

NAZARIYA, AMALIYOT VA INNOVATSION YECHIMLAR

NOYABR

TOSHKENT
O'ZBEKISTON

ARAB VA O‘ZBEK TILLARIDA KUNDALIK MULOQOTGA OID SO‘ZLARNING TAHLILI

Kenjayeva Maloxat Baxodirjonovna

Toshkent Davlat Sharqshunoslik universiteti

Arabshunoslik oliy maktabi 2-bosqich talabasi

Ilmiy-publitsistik maqola

Annotatsiya. Maqolada arab va o‘zbek tillarida kundalik muloqotda faol qo‘llanadigan so‘zlar hamda turg‘un nutqiy formulalar sotsiolingvistik va qiyosiy-pragmatik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Salomlashish, hol-ahvol so‘rash, murojaat, minnatdorlik bildirish, iltimos, uzr, rozilik va xayrlashuv birliklarining lug‘aviy ma’nosi bilan bir qatorda, ularning ijtimoiy vazifasi, odob-axloq me’yorlari va madaniy mazmuni yoritiladi. Arab tilidagi adabiy shakl va kundalik shevalar o‘rtasidagi diglossik munosabat, yoshlar nutqida kod almashinuvi hamda raqamli muloqot ta’siri alohida ko‘rib chiqiladi. Tahlil natijasida kundalik muloqot birliklari har ikki tilda ham axborot uzatishdan tashqari, hurmat, yaqinlik, ijtimoiy masofa va hamjihatlikni ifodalashi ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: sotsiolingvistika, kundalik muloqot, nutqiy etiket, arab tili, o‘zbek tili, murojaat shakllari, diglossiya, pragmatika, kod almashinuvi, madaniyatlararo kommunikatsiya.

Kirish

Til insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soladigan, jamiyatning qadriyatlari va dunyoqarashini aks ettiradigan asosiy vositadir. Inson kundalik hayotda ko‘pincha murakkab ilmiy yoki rasmiy matnlar bilan emas, balki salomlashish, hol-ahvol so‘rash, minnatdorlik bildirish, iltimos qilish, uzr so‘rash va xayrlashish kabi sodda nutqiy harakatlar bilan muloqotga kirishadi. Ana shu oddiy ko‘ringan birliklar suhbatning ohangini belgilaydi, suhbatdoshlar o‘rtasidagi masofani yaqinlashtiradi yoki saqlaydi, hurmat va e’tiborni namoyon qiladi.

Arab va o‘zbek tillaridagi kundalik muloqot birliklarini qiyosiy o‘rganish ikki xalqning til tizimigina emas, balki muomala madaniyati, ijtimoiy munosabatlari va qadriyatlarini ham anglashga yordam beradi. Har ikki tilda salomlashish va duo-tilaklar muhim o‘rin tutadi. Biroq

ularning qo‘llanish chastotasi, vaziyatga mosligi, murojaat shakllari va pragmatik ma’nosida o‘ziga xos jihatlar mavjud. Shu sababli so‘zlarni faqat lug‘aviy tarjima qilish yetarli emas: ularning qaysi vaziyatda, kimga va qanday ohangda aytilishini ham hisobga olish zarur.

Maqolaning maqsadi — arab va o‘zbek tillarida kundalik muloqotga oid asosiy birliklarni qiyoslash, ularning sotsiolingvistik vazifalarini ochib berish hamda arab sotsiolingvistikasi doirasidagi diglossiya va sheva masalalariga to‘xtalishdan iborat. Tahlilda tavsifiy, qiyosiy, kontekstual va pragmatik yondashuvlardan foydalaniladi. Keltirilgan arabcha misollar umumiy adabiy shakllar va keng tarqalgan so‘zlashuv variantlariga tayangan; ayrim iboralar hudud va shevaga qarab farqlanishi mumkin.

1. Kundalik muloqot birliklarining sotsiolingvistik mohiyati

Kundalik muloqotga oid so‘zlar — insonlarning odatiy ijtimoiy aloqalarida takror-takror ishlatiladigan, muayyan kommunikativ vazifani bajaradigan leksik birliklar va tayyor nutqiy formulalardir. Ular salomlashish, tanishish, murojaat qilish, suhbatni boshlash va yakunlash, minnatdorlik, uzr, iltimos, tabrik, duo hamda tilak bildirish kabi vazifalarni bajaradi. Bunday birliklar ko‘pincha formulaviy xarakterga ega: so‘zlovchi har safar yangidan jumla tuzmaydi, balki jamiyatda qabul qilingan tayyor ifodadan foydalanadi.

Sotsiolingvistika nuqtayi nazaridan kundalik nutq birliklarining tanlanishiga yosh, jins, qarindoshlik, ijtimoiy mavqe, hudud, kasb, diniy-madaniy muhit va suhbatdoshlar o‘rtasidagi yaqinlik darajasi ta’sir qiladi. Masalan, o‘zbek tilidagi “Assalomu alaykum” iborasi notanish yoki yoshi ulug‘ kishiga nisbatan ham, rasmiy uchrashuvda ham mos kelishi mumkin. Do‘stlar o‘rtasida esa “Salom”, “Qalaysan?” kabi erkinroq shakllar ishlatiladi. Demak, bir maqsadni ifodalovchi birliklar ijtimoiy vaziyatga qarab farqlanadi.

Nutqiy etiket birliklari jamiyatning odob me’yorlarini ham aks ettiradi. “Iltimos”, “marhamat”, “rahmat”, “uzr” singari so‘zlar muloqotni yumshatadi, suhbatdoshning shaxsiy hududini hurmat qilishga xizmat qiladi. Bunday so‘zlarni o‘rinli qo‘llash til bilish bilan birga kommunikativ kompetensiyaga ham ega bo‘lishni talab etadi.

2. Arab va o‘zbek tillarida salomlashish hamda hol-ahvol so‘rash

O‘zbek muloqotida eng keng tarqalgan salomlashuv formulalaridan biri “Assalomu alaykum” bo‘lib, unga odatda “Va alaykum assalom” deb javob qaytariladi. Ushbu birlik arabcha “as-

salāmu ʿalaykum” — “sizlarga tinchlik-omonlik bo‘lsin” mazmunidagi diniy-madaniy formuladan kelib chiqqan. O‘zbek tilida esa u kundalik muomala me’yorining barqaror qismiga aylangan. Shu jihatdan mazkur ibora til va madaniyatlararo aloqaning yorqin namunasidir.

Arab tilida ham “السَّلَامُ عَلَيْكُمْ” (as-salāmu ʿalaykum) salomlashuvning muhim shakli bo‘lib, javobi “وَعَلَيْكُمُ السَّلَامُ” (wa ʿalaykumu s-salām) tarzida aytiladi. Boshqa keng tarqalgan formulalar qatoriga “صباح الخير” (ṣabāḥ al-khayr — xayrli tong) va “مساء الخير” (masāʾ al-khayr — xayrli kech) kiradi. O‘zbek tilidagi “Xayrli tong”, “Xayrli kun”, “Xayrli kech” birliklari bilan vazifadosh bo‘lsa-da, real qo‘llanish chastotasi va odatiy vaziyatlar har bir jamiyatda farq qilishi mumkin.

Hol-ahvol so‘rashda o‘zbek tilida “Yaxshimisiz?”, “Ishlar qalay?”, “Sog‘lig‘ingiz yaxshimi?”, “Uy-ichingiz tinchmi?” kabi shakllar qo‘llanadi. Arab adabiy tilida “كيف حالك؟” (kayfa ḥāluka? — ahvolingiz qanday?) erkakka, “كيف حالكِ؟” (kayfa ḥāluki?) ayolga qaratiladi. Kundalik so‘zlashuvda esa mamlakat va shevaga qarab boshqa variantlar ishlatiladi. Masalan, Misr arabchasida “إزيك؟” (izzayyak/izzayyek — qalaysan?) shakli keng tarqalgan. Bu misol arab tilida yagona kundalik so‘zlashuv shakli yo‘qligini, hududiy shevalar muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi.

Hol-ahvol so‘rashning pragmatik vazifasi faqat ma’lumot olishdan iborat emas. Ko‘pincha bu savol suhbatni boshlash, hurmat ko‘rsatish va ijtimoiy aloqani mustahkamlash vositasi hisoblanadi. Shu sababli “Yaxshimisiz?” yoki “كيف حالك؟” savoliga javob qisqa bo‘lsa ham, undan keyin suhbatdoshning holini qayta so‘rash odob belgisi sifatida qabul qilinishi mumkin.

3. Murojaat shakllari: hurmat, yaqinlik va ijtimoiy masofa

Murojaat birliklari suhbatdoshning kimligini, so‘zlovchi bilan munosabatini va ijtimoiy maqomini hisobga olgan holda tanlanadi. O‘zbek tilida “aka”, “opa”, “uka”, “singil”, “ustoz”, “domla”, “ota”, “ona”, “amaki”, “xola” kabi birliklar nafaqat qarindoshlikni, balki hurmat, yoshi ulug‘lik yoki ijtimoiy yaqinlikni ham ifodalaydi. Masalan, qarindosh bo‘lmagan yoshi katta erkakka “aka” deb murojaat qilish o‘zbek muomala madaniyatida odatiy hol.

Arab tilida murojaat shakllari hudud va vaziyatga qarab o‘zgaradi. “يا أستاذ” (yā ustādh — ustoz/janob), “يا أخي” (yā akhī — birodarim), “يا أختي” (yā ukhtī — singlim/opam), “يا حاج” (yā

ḥājj — haj qilgan kishiga hurmat bilan murojaat) kabi birliklar qo‘llanadi. “حضرتك” (ḥaḍritak/ḥaḍritik) ayrim shevalarda, xususan Misr arabchasida, hurmat ifodalovchi murojaat shakli sifatida ishlatiladi. Biroq uning grammatik va pragmatik qo‘llanishi hududiy xususiyatga ega.

Qiyosiy jihatdan qaralganda, o‘zbek tilida qarindoshlik terminlarining notanish yoki qarindosh bo‘lmagan kishilarga nisbatan ham faol ishlatilishi e’tiborga molik. Arab tilida ham “birodarim”, “singlim” mazmunidagi murojaatlar uchraydi, biroq aniq shakl va uning yaqinlik darajasi shevaga bog‘liq. Har ikki tilda murojaatni noto‘g‘ri tanlash sovuqlik, ortiqcha erkinlik yoki hurmatsizlik sifatida talqin qilinishi mumkin. Shuning uchun kundalik muloqot birliklari lug‘atdagi ma’nosidan tashqari ijtimoiy kontekst bilan ham o‘lchanadi.

4. Minnatdorlik, iltimos, uzr va xayrlashuv formulalari

O‘zbek tilida minnatdorlik bildirishning asosiy shakli “rahmat” bo‘lib, vaziyatga qarab “katta rahmat”, “ming rahmat”, “tashakkur” kabi variantlar ishlatiladi. Arab tilida “شكراً” (shukran — rahmat), “شكراً جزيلاً” (shukran jazīlan — katta rahmat) birliklari keng tarqalgan. Javob sifatida “عفواً” (ʿafwan — arzimaydi/marhamat) yoki “لا شكر على واجب” (lā shukra ʿalā wājib — burch bajarilgani uchun rahmat shart emas) kabi ifodalar kelishi mumkin. O‘zbek tilida “Arzimaydi”, “Hechqisi yo‘q”, “Marhamat” javoblari vaziyatga qarab qo‘llanadi.

Iltimos bildirishda o‘zbekcha “Iltimos”, “Marhamat qilib…”, “Mumkin bo‘lsa…”, “Yordam bera olasizmi?” shakllari so‘rovni yumshatadi. Arab tilida “من فضلك” (min faḍlik — iltimos, erkakka), “من فضلكِ” (min faḍliki — iltimos, ayolga), “لو سمحت” (law samaḥt — ruxsat bersangiz/iltimos) kabi birliklar ishlatiladi. Har ikki tilda ham bevosita buyruqdan ko‘ra yumshatilgan so‘rov shakli odobliroq hisoblanadi.

Uzr so‘rashda o‘zbek tilidagi “Kechirasiz”, “Uzr”, “Meni afv eting” birliklari arab tilidagi “آسف” (āsif — erkak so‘zlovchi), “آسفة” (āsifa — ayol so‘zlovchi), “عذراً” (ʿudhran — uzr) shakllari bilan vazifadosh. Arab tilida so‘zlovchining grammatik jinsi ayrim formulalarda ochiq ifodalanishi o‘zbek tilidan farqli jihatlardan biridir. Xayrlashuvda esa o‘zbekcha “Xayr”, “Ko‘rishguncha”, “Omon bo‘ling” hamda arabcha “مع السلامة” (maʿa s-salāma — omonlik bilan), “إلى اللقاء” (ilā l-liqāʾ — ko‘rishguncha) qo‘llanadi.

Bu birliklar oddiy lug‘aviy ekvivalentlar emas. Masalan, “Marhamat” o‘zbek tilida biror

narsani uzatish, ruxsat berish yoki mehmonni taklif qilish ma’nolarida ishlatilishi mumkin. Arabcha “تفضل” (tafaḍḍal) ham erkakka, “تفضلي” (tafaḍḍalī) ayolga qaratilgan holda, taklif va iltifot mazmunini ifodalaydi. Demak, tarjimada so‘zning vazifasi va nutqiy vaziyatini hisobga olish muhim.

5. Arab sotsiolingvistikasi: adabiy til, shevalar va kundalik nutq

Arab sotsiolingvistikasi kundalik muloqot birliklarini o‘rganishda alohida ahamiyatga ega. Arab dunyosida zamonaviy standart arab tili (Modern Standard Arabic) va kundalik so‘zlashuv shevalari yonma-yon mavjud. Standart arab tili ta’lim, rasmiy hujjatlar, yangiliklar, ilmiy va yozma muloqotda muhim o‘rin tutadi. Misr, Shom (Levant), Iroq, Ko‘rfaz va Mag‘rib hududlaridagi shevalar esa kundalik suhbatda faol ishlatiladi. Bu holat tilshunoslikda diglossiya tushunchasi bilan izohlanadi.

Charlz Fergyuson 1959-yilda diglossiya hodisasini bir til jamoasida yuqori va quyi vazifaviy ko‘rinishlarning turli ijtimoiy sohalarda qo‘llanishi sifatida tavsiflagan. Reem Bassiouney arab sotsiolingvistikasiga bag‘ishlangan tadqiqotida standart til, shevalar, kod almashinuvi, til variatsiyasi va til siyosatini o‘zaro bog‘liq holda tahlil qiladi [1]. Arab tilidagi kundalik muloqotda so‘zlovchi rasmiyroq vaziyatda standart shakllarga yaqinlashishi, do‘stlari yoki oila a’zolari bilan esa mahalliy shevada gaplashishi mumkin.

Masalan, standart arab tilidagi “كيف حالك؟” (kayfa ḥāluka?) bilan Misr shevasidagi “إزيك؟” (izzayyak?) bir xil umumiy kommunikativ vazifani bajaradi, ammo ularning qo‘llanish doirasi va ijtimoiy ohangi farqlanadi. Albirini standart arab tili va sheva o‘rtasidagi kod almashinuvini tahlil qilib, so‘zlovchilar rasmiylik, jiddiylik, yaqinlik va auditoriyaga moslashish kabi maqsadlarda turli til ko‘rinishlarini tanlashini ko‘rsatadi [2].

Bugungi raqamli muhit arab yoshlarining kundalik nutqiga ham ta’sir qilmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda sheva birliklari yozma shaklda keng qo‘llanadi; ayrim foydalanuvchilar arab yozuvidan, boshqalari lotin harflari va raqamlar asosidagi norasmiy yozuvdan foydalanadi. Bunday tanlovlar texnik qulaylik, auditoriya, hududiy mansublik va yoshlar identifikatsiyasi bilan bog‘liq. Shu tariqa kundalik so‘zlashuv shakllari internetda yangi yozma ko‘rinish kasb etmoqda.

Arab sotsiolingvistikasi o‘zbek tilshunosligi uchun ham qiyosiy kuzatuv imkonini beradi.

O‘zbek tilida arab tilidagidek qat’iy va keng ko‘lamli diglossik taqsimot mavjud, deb aytish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Biroq adabiy o‘zbek tili, hududiy shevalar, norasmiy so‘zlashuv, kasbiy jargon va internet tili o‘rtasida vazifaviy farqlar bor. Har ikki tajriba shuni ko‘rsatadiki, til variantlari jamiyatdagi vaziyat va munosabatlarga mos ravishda tanlanadi.

6. Qiyosiy kuzatishlar va amaliy ahamiyati

Arab va o‘zbek tillaridagi kundalik muloqot birliklarini qiyoslashda bir necha umumiy jihat ko‘zga tashlanadi. Birinchidan, har ikki tilda salomlashish suhbatni boshlashning muhim ijtimoiy marosimidir. Ikkinchidan, minnatdorlik, iltimos va uzr birliklari muloqotdagi keskinlikni kamaytirib, hurmatni ifodalaydi. Uchinchidan, murojaat shakllari suhbatdoshning yoshi, mavqei, jinsi yoki yaqinlik darajasiga qarab tanlanadi. To‘rtinchidan, diniy-madaniy mazmundagi formulalar kundalik muomalada ham faol yashaydi.

Farqli jihatlar ham mavjud. O‘zbek tilida “aka”, “opa”, “ustoz”, “domla” kabi birliklar keng ijtimoiy murojaat vositasi bo‘lsa, arab tilida “yā ustādh”, “yā akhī”, “yā ukhtī” kabi shakllar hududiy va vaziyatga qarab qo‘llanadi. Arab tilida standart til va shevalar o‘rtasidagi farq kundalik muloqotga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. O‘zbek tilida esa adabiy til va shevalar o‘rtasidagi farq ko‘proq talaffuz, leksika va ayrim grammatik xususiyatlarda ko‘rinadi.

Bu tahlil tarjimonlar, til o‘rganuvchilar, o‘qituvchilar va xalqaro aloqalar bilan shug‘ullanuvchilar uchun amaliy ahamiyatga ega. Arab tilini o‘rganuvchi kishi faqat grammatik qoidalarni emas, balki kundalik muomala formulalarini ham o‘zlashtirishi lozim. Xuddi shuningdek, arab tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilayotganda so‘zma-so‘z tarjimadan ko‘ra, vaziyatga mos pragmatik ekvivalentni tanlash maqsadga muvofiq. Masalan, “تفضل”ni har doim bitta so‘z bilan tarjima qilish qiyin: kontekstga qarab “marhamat”, “oling”, “kiring” yoki “so‘zlang” shakllari mos kelishi mumkin.

Ta’lim va targ‘ibot ishlarida kundalik muloqot madaniyatini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish kerak. Yoshlar o‘rtasida salomlashish, tinglash, suhbatdoshga hurmat bilan murojaat qilish, minnatdorlik va uzr bildirish ko‘nikmalarini mustahkamlash jamiyatdagi o‘zaro ishonchni oshiradi. Chet tilini o‘rganish esa boshqa xalqning so‘zlarini yodlash bilangina cheklanmay, uning muomala me’yorlarini tushunishni ham talab qiladi.

Xulosa

Arab va o‘zbek tillaridagi kundalik muloqotga oid so‘zlar tilning ijtimoiy hayot bilan uzviy bog‘liqligini yaqqol namoyon etadi. Salomlashish, hol-ahvol so‘rash, murojaat, minnatdorlik, iltimos, uzr va xayrlashuv birliklari axborot uzatish bilan birga, hurmat, yaqinlik, ijtimoiy masofa va madaniy mansublikni ham ifodalaydi. Shu bois ularni qiyosiy o‘rganishda lug‘aviy ma’no bilan bir qatorda pragmatik vazifa va ijtimoiy kontekstni ham hisobga olish zarur.

Arab sotsiolingvistikasi misolida adabiy til va kundalik shevalar o‘rtasidagi diglossik munosabat, kod almashinuvi va raqamli muloqotning tilga ta’siri ko‘rib chiqildi. Bu jarayonlar o‘zbek tilidagi adabiy shakl, sheva va norasmiy nutq munosabatlarini ham chuqurroq anglashga yordam beradi. Biroq ikki tilning tarixiy va ijtimoiy sharoitlari turlicha ekanini unutmaslik kerak.

Umuman olganda, kundalik muloqot birliklarini o‘rganish til o‘rgatish, tarjima, madaniyatlararo aloqa va nutq madaniyatini rivojlantirish uchun muhimdir. Tilni bilish — so‘zlarning ma’nosini anglash; tilni mukammal egallash esa ularni qachon, kimga va qanday ohangda ishlatishni bilishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bassiouney, R. (2009). Arabic Sociolinguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press. https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748623730.001.0001
2. Albirini, A. (2011). The sociolinguistic functions of codeswitching between Standard Arabic and Dialectal Arabic. Language in Society, 40(5), 537–562. https://doi.org/10.1017/S0047404511000674
3. Ferguson, C. A. (1959). Diglossia. Word, 15(2), 325–340.
4. Holmes, J. (2013). An Introduction to Sociolinguistics. 4th ed. London: Routledge.
5. Gumperz, J. J. (1982). Discourse Strategies. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Alimov, T. E., & Kupriyanova, M. E. (2024). Socio-cultural specificity of the etiquette forms of greetings and addresses in the Uzbek and Russian languages. Philology. Theory & Practice, 17(11). https://doi.org/10.30853/phil20240550
7. Abdulkhakova, D. (2025). The linguistic and cultural significance of formulaic expressions. LingvoScience.

8. Mejdell, G. (2021). What Is Formal Spoken Arabic? In: The Cambridge Handbook of Arabic Linguistics. Cambridge University Press.